Sahitya Manthan
A Peer-Reviewed, Open Access e-journal
ISSN: 2582 6867, Website: http://www.sahityamanthan.in
Year-5, Issue-5, Continuous Issue-35, January - February 2026

વહીવંચા બારોટનું લોકસાહિત્ય - સામાજિક, ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં.

-પ્રા. સંજય પટેલ

સારાંશ :

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક ઘડતરમાં લોકસાહિત્યનો ફાળો અમૂલ્ય રહ્યો છે. આ લોકસાહિત્યને પેઢી દર પેઢી પોતાના કંઠ અને હસ્તલિખિત ચોપડાઓમાં સાચવી રાખવાનું ભગીરથ કાર્ય 'વહીવંચા બારોટ' પરંપરાએ કર્યું છે. પ્રસ્તુત લેખમાં વહીવંચા બારોટોના ઉદ્ભવ, તેમના સામાજિક દરજ્જા, તેમના દ્વારા રચાયેલા અને સચવાયેલા સાહિત્યના વિવિધ આયામો, કાવ્યશાસ્ત્રીય વિશેષતાઓ અને વર્તમાન સમયમાં આ વારસાની જાળવણીના પડકારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧. પ્રસ્તાવના

માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસક્રમમાં પોતાના મૂળિયાં અને પૂર્વજો વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસા સદાય રહી છે. ગુજરાતમાં આ જિજ્ઞાસા સંતોષવાનું અને કુળના ઇતિહાસને જીવંત રાખવાનું કાર્ય 'વહીવંચા બારોટો'એ કર્યું છે. 'વહીવંચા' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'વહી' (હિસાબ, નોંધ કે વંશાવળી દર્શાવતો ચોપડો) અને 'વાંચવું' (તેનું પઠન કરવું) પરથી થઈ છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે બારોટો માત્ર જ્ઞાતિઓની પેઢીઓ નોંધતા, પરંતુ આ માત્ર અર્ધસત્ય છે. વહીવંચા બારોટો સમાજના જીવંત જ્ઞાનકોશ હતા. તેઓ માત્ર નામ કે જન્મ-મરણની તારીખો નહોતા નોંધતા, પરંતુ તે નામો સાથે જોડાયેલા પરાક્રમો, બલિદાનો, દુકાળ, સ્થળાંતર અને સામાજિક પરિવર્તનોનો આખો દસ્તાવેજ સાચવતા હતા.[^1]

૨. વહીવંચા બારોટ: સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પશ્ચાદભૂ

વહીવંચા બારોટ અને તેમના યજમાન વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર વ્યાવસાયિક નહોતો, પરંતુ તે ગાઢ પારિવારિક અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી જોડાયેલો હતો.

૨.૧ યજમાન પરંપરા: દરેક વહીવંચા બારોટ પાસે ચોક્કસ જ્ઞાતિઓ કે પરિવારો નિશ્ચિત હતા, જેને તેઓ પોતાના 'યજમાન' ગણતા. બારોટ જ્યારે પોતાના યજમાનના ગામે કે ઘરે પધારતા, ત્યારે તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થતું.

૨.૨ વહીનું પવિત્ર સ્થાન: બારોટનો ચોપડો (વહી) એ યજમાન માટે કોઈ સામાન્ય પુસ્તક નહોતું, પરંતુ તે સાક્ષાત સરસ્વતી અને પૂર્વજોનું પ્રતીક મનાતું. લગ્ન, જન્મ કે મરણ જેવા પ્રસંગોએ બારોટને બોલાવીને ચોપડામાં નવી નોંધ કરાવવી એ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ ગણાતું.

૨.3 સમાજ સુધારક તરીકેની ભૂમિકા: બારોટો માત્ર ભૂતકાળ નહોતા ગાતા, પરંતુ વર્તમાન સમાજને ખોટા માર્ગે જતા અટકાવવા કટાક્ષ કે શિખામણ પણ આપતા. તેઓ યજમાનોના કૌટુંબિક ઝઘડાઓ ઉકેલવામાં ન્યાયાધીશ જેવી ભૂમિકા પણ ભજવતા.

૩. વહીવંચા લોકસાહિત્યના વિવિધ આયામો અને પ્રકારો

વહીવંચા સાહિત્ય ખૂબ જ વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર છે. તેને વિષયવસ્તુના આધારે નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય:

૩.૧. વંશાવળી અને ઉત્પત્તિ કથાઓ

આ સાહિત્યમાં કોઈપણ જ્ઞાતિ કે ગોત્રનો ઉદ્ભવ કઈ રીતે થયો તેની પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક કથાઓ હોય છે. મૂળ પુરુષનું નામ, તેણે વસાવેલા ગામ, અન્ય રાજ્યોમાંથી ગુજરાતમાં થયેલું સ્થળાંતર (Migration) અને પેઢી દર પેઢી શાખાઓનું વિસ્તરણ આમાં નોંધાયેલું હોય છે. આ કથાઓમાં ઘણીવાર ચમત્કૃતિ અને દંતકથાઓનું મિશ્રણ પણ જોવા મળે છે.[^2]

૩.૨. શૌર્ય કથાઓ અને પાળિયા સાહિત્ય

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ યુદ્ધો અને બલિદાનોથી ભરેલો છે. ગામની રક્ષા માટે, ગાયોના ધણને લૂંટારાથી બચાવવા માટે કે સ્ત્રીઓની આબરૂ ખાતર જે શૂરવીરોએ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી હોય, તેમની વીરગાથાઓ બારોટોએ રચી છે. પાળિયે સિંદૂર ચડાવતી વખતે બારોટ જ્યારે ડિંગળ શૈલીમાં દુહા લલકારે, ત્યારે શ્રોતાઓની નજર સમક્ષ યુદ્ધનું આખું ચિત્ર ખડું થઈ જતું.

૩.૩. સતી કથાઓ અને આદર્શ નારીત્વ

પતિની પાછળ ચિતા પર બેસીને સતી થનારી સ્ત્રીઓ કે પોતાના કુળની રક્ષા કાજે પ્રાણ ત્યાગનારી વીરાંગનાઓની કથાઓ પણ વહીવંચા સાહિત્યનો અભિન્ન અંગ છે. આ કથાઓમાં નારીના શીલ, સતીત્વ, ખમીર અને ત્યાગને દેવતુલ્ય દરજ્જો આપીને ગવાય છે.

૩.૪. પ્રશસ્તિ કાવ્યો અને બિરદાવલી

પોતાના આશ્રયદાતા કે દાતારની ઉદારતા, દયા અને ધર્મનિષ્ઠાના વખાણ કરવા માટે રચાતી કવિતાઓને 'બિરદાવલી' કહેવાય છે. દુકાળના સમયે અન્નક્ષેત્રો ચલાવનાર શ્રેષ્ઠીઓની કીર્તિને બારોટોએ પોતાના કાવ્યો થકી અમર કરી છે.

૪. સાહિત્યિક સ્વરૂપો અને કાવ્યશાસ્ત્રીય વિશેષતાઓ

વહીવંચા બારોટોનું સાહિત્ય ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યશાસ્ત્રીય વિશેષતાઓ ધરાવે છે. તેમની રજૂઆતની શૈલી અજોડ હતી:

૪.૧ ડિંગળ અને પિંગળ શૈલી: રાજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાના મિશ્રણથી બનેલી 'ડિંગળ' શૈલી યુદ્ધના વર્ણનો માટે પ્રયોજાતી, કારણ કે તેના શબ્દોમાં એક પ્રકારનો રણકાર અને નાદતત્વ હોય છે. જ્યારે શાંત કે ભક્તિ રસ માટે 'પિંગળ' શૈલીનો ઉપયોગ થતો.

૪.૨ વૈવિધ્યસભર છંદ પ્રયોગ: બારોટો છંદ શાસ્ત્રના પ્રખર જ્ઞાતા હતા. તેઓ દુહો, સવૈયા, છપ્પય, ભુજંગી, ઝૂલણા, રેણકી અને ત્રિભંગી જેવા કઠિન છંદોનો આસાનીથી પ્રયોગ કરતા.

૪.3 રસ નિરૂપણ : તેમના સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે વીર રસ અને કરુણ રસ અદભુત રીતે ખીલી ઉઠ્યા છે. જ્યારે શૂરવીર પડે અને તેની પત્ની કે માતા વિલાપ કરે તેનું વર્ણન ભલભલાને રડાવી દે તેવું હૃદયદ્રાવક હોય છે.[^3]

૪.૪ સ્મૃતિ અને વાકચાતુર્ય: મોટાભાગનું સાહિત્ય કંઠસ્થ હતું. એક બારોટ પોતાના સ્મરણ પટલ પર હજારો દુહા અને કથાઓ સંગ્રહી શકતો. પ્રસંગ મુજબ ત્વરિત કવિતા રચવાની (આશુકવિત્વ) તેમની ક્ષમતા અકલ્પનીય હતી.

૫. ઐતિહાસિક અને સમાજશાસ્ત્રીય મૂલ્ય

આધુનિક સંશોધકો માટે વહીવંચા બારોટના ચોપડાઓ અણમોલ ખજાનો છે. પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી પ્રો. એ. એમ. શાહે વહીવંચા બારોટો પર ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી સાબિત કર્યું છે કે મધ્યકાલીન ગુજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ સમજવા માટે આ નોંધો કેટલી વિશ્વસનીય છે.[^4]

1. સ્થળાંતરનો અભ્યાસ: કઈ જ્ઞાતિ ક્યારે, કયા સંજોગોમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ગઈ તેનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ માત્ર આ વહીઓમાં જ મળે છે.
2. દુકાળ અને આપત્તિઓનો ઇતિહાસ: છપ્પનિયા દુકાળ કે અન્ય કુદરતી આપત્તિઓ વખતે સમાજની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વાસ્તવિક ચિત્રણ આ સાહિત્ય પૂરું પાડે છે.

૬. વર્તમાન સ્થિતિ અને જાળવણીના પડકારો

આધુનિકરણ, શહેરીકરણ અને ડિજિટલ યુગના પ્રસારને કારણે વહીવંચા પરંપરા આજે સંકટમાં છે. નવી પેઢીના બારોટો આ કઠિન અને પરિશ્રમ માંગી લેતા વ્યવસાયથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે. યજમાનોમાં પણ

પોતાના કુળનો ઇતિહાસ જાણવાની જિજ્ઞાસા ઘટી છે. જૂના હસ્તલિખિત ચોપડાઓ ઉધઈ અને ભેજને કારણે નાશ પામી રહ્યા છે.

સરકાર, યુનિવર્સિટીઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ ચોપડાઓનું તાત્કાલિક ડિજિટાઈઝેશન કરવું જોઈએ. વયોવૃદ્ધ બારોટો પાસે રહેલા મૌખિક જ્ઞાનનું ઓડિયો-વિડિયો રેકોર્ડિંગ કરી તેને આર્કાઇવ્સમાં સાચવવું અનિવાર્ય છે.

૭. ઉપસંહાર :

વહીવંચા બારોટનું લોકસાહિત્ય એ ગુજરાતી ભાષાનો સુવર્ણ દસ્તાવેજ છે. તેમાં સમાજના હર્ષ-શોક, શૌર્ય-સમર્પણ અને સંસ્કૃતિનો જીવંત ધબકાર સંભળાય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા સમર્થ સાહિત્યકારે પણ પોતાની 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' માટે આ જ બારોટો અને ચારણોની ઝૂંપડીઓ ખુંદી હતી. જો આ અમૂલ્ય વારસાને સમયસર સાચવવામાં નહીં આવે, તો આપણે આપણા જ ભવ્ય ભૂતકાળ સાથેનો સેતુ કાયમ માટે ગુમાવી બેસીશું.

સંદર્ભ પાદટીપ :

[^1]: શાહ, એ. એમ. અને શ્રોફ, આર. જી. (૧૯૫૮). ધ વહીવંચા બારોટ્સ ઓફ ગુજરાત: અ કાસ્ટ ઓફ જીનિયોલોજીસ્ટ એન્ડ મિથોગ્રાફર્સ, જર્નલ ઓફ અમેરિકન ફોકલોર. (પૃષ્ઠ ૨૪૬-૨૭૬).

[^2]: જાદવ, જોરાવરસિંહ. (૨૦૦૪). લોકજીવનના મોતી, ગુજરાત લોકકલા ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ. (પૃષ્ઠ ૮૯-૧૦૨).

[^3]: મેઘાણી, ઝવેરચંદ. (૧૯૯૬). લોકસાહિત્ય: પગદંડીનો પંથ, પ્રસાર પ્રકાશન, ભાવનગર. (પૃષ્ઠ ૧૨૦-૧૩૫).

[^4]: પટેલ, ડૉ. ભગવાનદાસ. (૨૦૧૦). ગુજરાતી લોકસાહિત્યની પરંપરા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય. (પૃષ્ઠ ૫૫-૬૮).

[^5]: રાવળ, નલિન. (૧૯૮૫). મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચારણી શૈલી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

પ્રા. સંજય પટેલ
સરકારી વિનયન અને વાણીજ્ય કૉલેજ, સમી.